

УДК:94(477):[355.291.5:355.11(438)]”192/193”

ДЕЗЕРТИРСТВО ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ПОЛЬСЬКОЇ АРМІЇ ДО УСРР/УРСР (1922–1939 рр.)

Ігор МРАКА

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра історичного краєзнавства,
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна

Дезертирство стало важливою проблемою польської армії у міжвоєнний період, особливо у перші повоєнні роки. Регламентованість життя у війську, недостатнє матеріальне забезпечення, зловживання з боку командирів, особисті проблеми спонукали рядовиків дезертирувати. У випадку українців додатковою причиною дезертирства були свіжі спогади про події польсько-української війни 1918–1919 рр., політична агітація напередодні призову і під час служби. Однією з країн, до якої прямували дезертири, став СРСР, зокрема радянська Україна. Потрапивши до СРСР, колишні рядовики проходили перевірку радянськими органами держбезпеки, їх реєстрували з правом тимчасового проживання і перспективою отримати громадянство. Подальша доля дезертирів була різною: одні пристосовувались до життя в країні Рад, інколи навіть намагаючись зробити кар’єру, інші, придивившись, до більшовизму прагнули повернутися до Польщі, незважаючи навіть на те, що їх очікувало покарання.

Ключові слова: військо, дезертирство, українці, поляки, Польща, радянська Україна.

Тема, винесена у назві статті, не була предметом спеціального дослідження у вітчизняній історіографії, а водночас дуже фрагментарно висвітлена у працях польських науковців¹.

Відновлення польської держави супроводжувалося включенням до її складу територій, які колись належали до Російської та Австро-Угорської імперій. На цих теренах поступово було створено польську адміністрацію, сюди поширено дію польських законів, а населення, як громадяни Речі Посполитої, наділене правами і обтяжене обов’язками. Починаючи з 1921 р. на терени Волині, Полісся і Холмщини поширено практику проведення загальних військових призовів. Це зумовило зростання кількості українців і представників інших національностей у лавах польської армії. Станом на 1 квітня 1922 р. у польській армії служило 9 341 “українців” і 2 599 “русинів”². Тут варто відзначи-

---

¹ Piotr Stawicki, *Z badań nad dyscypliną, przestępczością i moralnością wojska Drugiej Rzeczypospolitej*. (Warszawa: Wydawnictwo PAW Sp.z.o.o., 2000); Remigiusz Kasprzycki, “Dezercje i unikanie służby w Wojsku Polskim w latach 1918–1939,” *Dzieje najnowsze* 3 (2016).

² “*Obczenarodowości w Wojsku Polskim, 17 czerwca 1922 r.*,” Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego (далі – CAW), zesp. I.371.5/A (Sa-

ти, що цифри, наведені Генеральним штабом, не були абсолютно точними. За словами авторів документа “*Obcenarodowości w Wojsku Polskim*” від 17 червня 1922 р., при обрахунках не враховано дані 2 Армії, новоприбулих новобранців, існували сумніви у достовірності інформації з повітових команд поповнення, нарешті з військових частин, коли легковажність офіцерів і недостатня національна свідомість рядовиків призводили до неточностей.

Восени 1922 р. оголошено проведення загального призову на території Східної Галичини. У січні 1923 р. придатні до служби юнаки відправлені до військових частин, що зумовило даліше зростання представників національних меншин у війську. Таким чином, на 1 травня 1923 р. у польській армії служили 255 581 особа, з яких 33,9% – представники національних меншин. З них 24 517 “русинів” (9,59% загальної кількості армії) і 18 744 “українців” (7,33% загальної кількості армії)³. Таким чином, українці становили найчисельнішу групу з-поміж усіх національних меншин – 43 261 особа, що дорівнювало 16,92% від загальної чисельності армії.

Потрапивши до війська, новобранці-українці безперечно приносили з собою настрої, які панували у їхньому середовищі, українському політикумі – “свіжі спогади з недавніх польсько-українських боїв і зумовлену цим взаємну неприязнь”⁴, невдоволення соціально-економічними перетвореннями уряду Речі Посполитої, тощо. Реалії служби, небажання служити польській (!) державі, родинні негаразди спонукали багатьох із них дезертирувати. Особливо гострою ця проблема була на початку 1920-х рр. Так, станом на червень 1922 р. Референт у національних справах II відділу Генерального штабу констатував найвищий рівень дезертирства серед поляків – 2 047 (1,4% від числа поляків у війську), за ними йшли українці – 309 (295 вихідців з територій колишньої Російської імперії, 2,4% від усіх рядовиків-українців), 14 – зі Східної Галичини (0,5% від усіх рядовиків-галичан)⁵.

---

modzielny Referat Informacyjny Dowództwa Okręgu Korpusu nr. V Kraków), sygn. 190. Зауважимо, що у війську новобранців-українців з 1923 р. ділили на “українців” і “русинів”. “Українцями” вважали вихідців з територій колишньої Російської імперії. “Русинами” ж іменували новобранців зі Східної Галичини, тобто колишніх громадян Австро-Угорщини (Maciej Krotofil, “Ukraińcy w Wojsku Polskim w okresie międzywojennym,” w *Mniejszości narodowej wyznaniowe w Siłach Zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, pod redakcją Zbigniewa Karpusia, Waldemara Rezmara. (Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2001), 128). У міжвоєнний період це викликало низку критичних зауважень з боку науковців і політиків. Відомий польський публіцист, етнограф Леон Василевський доводив, що доцільно використовувати тільки термін “українець”/“українська”, а вживання терміну “русини” є недоречним і тільки вносить плутатину (Leon Wasilewski, “Ruski, rusińskiczukraiński?” *Sprawy narodowościowe* 4 (1927): 388–392).

³ “Komunikat informacyjny. “Obce narodowości w Armii Polskiej” (№19737/II.Inf.II.F), Warszawa-18.X.1923 r.,” CAW, zesp. I.303.4 (Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego) 1921–1939), sygn. 2676.

⁴ “Meldunek o stanie dezercji za miesiąc kwiecień 1923 r. z podaniem przyczyn dezercji, wnioski i opinie Dowództw”, CAW, zesp. I.371.5/A, sygn. 204, k. 179.

⁵ “Obcenarodowości w Wojsku Polskim, Warszawa, 17 czerwca 1922 r.,” CAW, zesp. I.371.5/A, sygn. 190.

У 1923–1924 рр. дезертирство набуло найбільшого розмаху. Так, від 1 травня 1922 р. до 1 травня 1923 р. здезертирувало 19 745 осіб. Як видно зі звіту II відділу Генерального штабу найчастіше тікали поляки, другу сходинку посідали українці, особливо вихідці зі Східної Галичини (*детальніше див. Табл. 1*). З 1925 р. кількість втеч з армії, зокрема і серед українців, різко зменшилася і у наступні роки ця тенденція продовжувалась⁶. Зменшенню дезертирства сприяли “Закон про загальну військову повинність” від 23 травня 1924 р.⁷, рішення керівника Генерального штабу від 23 жовтня 1923 р. про координацію дій між жандармерією і поліцією для пошуку дезертирів⁸, можливість переслідування дезертирів за кордоном⁹.

Таблиця 1

**Дезертирство в польській армії за національною ознакою
(період з 01.05.1922 до 01.05.1923 р.)¹⁰.**

Округ Корпусу	Поляки	Білоруси	Русини	Євреї	Українці	Росіяни	Німці	Литовці	Чехи	Інші	Всього
I	3 003	306	270	427	329	20	22	-	1	-	4 378
II	726	7	306	98	234	18	7	-	-	-	1 396
III	1 425	614	30	271	7	63	18	26	-	1	2 455
IV	1 049	137	7	124	134	37	21	4	1	-	1 514
V	952	10	293	59	89	9	6	-	1	-	1 419
VI	4 414	2	173	106	79	13	12	1	-	-	4 800
VII	385	58	11	13	111	6	10	-	-	-	594
VIII	452	69	24	10	24	14	26	-	-	-	619
IX	598	330	-	80	-	37	7	-	-	-	1 052
X	1 101	-	217	92	101	-	7	-	-	-	1 518

⁶ “Komunikat informacyjny (L.2423/Inf.N.tjn.), Kraków, 28 lipca 1928 r.,” CAW, zesp. I.371.5/A, sygn. 394.

⁷ Закон передбачав кримінальну відповідальність за ухилення від призову (ст. 87), втечу з країни (ст. 89), самоушкодження (ст. 91), тілесні ушкодження іншої особи за згодою останньої (ст. 93), спонукання до дезертирства, допомогу дезертиру (ст. 96) і ін. (*Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* 61. (18 lipca 1924), poz. 609 (Ustawozdania 23 maja 1924 r. o powszechnym obowiązku służby wojskowej).

⁸ *Dziennik Rozkazów MSW* 13. (10 kwietnia 1923), poz. 169 (Postępowanie w wypadkach dezercji).

⁹ Крадіжка військової форми, зброї, амуніції вважалася кримінальним злочином. Тому суди Польщі могли вимагати видачі оскаржуваного тою країною, на території якої перебував дезертир (Edward Jaroszk, *Żandarmeria wojskowa w latach 1921–1939*. (Kraków: Avalon, 2009), 259).

¹⁰ “Komunikat informacyjny “Obce narodowości w Armii Polskiej” (№19737/II.Inf.II.F), Warszawa, 18.X.1923 r.,” CAW, zesp. I.303.4, sygn. 2676.

Всього	14 105	1 533	1 331	1 280	1 108	217	136	31	3	1	19 745
	8,35%	6,31%	5,43%	9,78%	5,9%	7,95%	5,1%	10,76%	1,24%	1,59%	7,73%

Зважаючи на загрозливий масштаб дезертирства, логічно поставало питання його причин, які командування армії ділило на дві групи: 1) пов'язані і 2) не пов'язані зі службою у війську¹¹. Потрапивши до війська, новобранці, зокрема і українці, опинялися у середовищі, до якого їм важко було пристосуватись. Власне байдужість підфіцерів/офіцерів, а водночас безпорадність рядовиків, схилили багатьох із них до дезертирства. На цьому наголошували автори документа “*Obcenarodowości w Wojsku Polskim*” від 17 червня 1922 р.:

“Крім загальних недоліків, причину дезертирства в українців варто шукати у середовищі, з якого вийшов новобранець, в аналізі стосунків, які панували між підфіцером, офіцером і молодим рекрутом-українцем. Оскільки польський рекрут завжди пристосовується до нового оточення і умов, бо є поляком, то рекрут-українець, вирваний з глухого українського села і скерований, скажімо, до Грудзьондза, не так легко при звичається. Цей рекрут бачить навколо себе чужі обличчя, чує чужу мову і витримує фізичне навантаження. Недостатньо зайнявся ним підфіцер, оскільки недооцінив своєї ролі вихователя, не поцікавився ним офіцер, оскільки вбачає у ньому тільки фізичного виконавця, що перебуває у його розпорядженні, не відчуваючи його моральних та духовних потреб. Якби український рекрут відчув прихильне ставлення до себе командирів і дружнє середовище, то він не шукав би порятунку у дезертирстві”¹².

Важливою причиною втеч на початку 1920-х років стали непрості взаємини з командирами частин, які часто зверхньо, зневажливо або й відверто вороже ставились до новобранців. Командири, як нотували органи поліції зі слів затриманих рекрутів, трактували новобранців-українців як “громадян гіршої категорії, висловлювали на їхню адресу різні прізвиська”¹³. У звертаннях до українців вони деколи застосовували образливі слова на кшталт “гайдамака”¹⁴ або ж “українські свині”¹⁵. Зеновій Книш, військовослужбовець 10-го полку піхоти у місті Ловіч, неподалік Варшави, згадував: “хоч ніби в польському війську заказано було зневажати вояків іншої національності чи релігії, та не всі підстаршини того притримувалися, траплялися між ними правдиві со-

¹¹ Stawecki, *Z badań nad dyscypliną*, 17.

¹² “Obce narodowości w Wojsku Polskim, Warszawa, 17 czerwca 1922 r.,” CAW, zesp. I 371.5/A, sygn. 190.

¹³ “Meldunek o stanie dezercji za miesiąc kwiecień 1923 r. z podaniem przyczyn dezercji, wnioski i opinie Dowódcztw,” CAW, zesp. I 371.5/A, sygn. 190.

¹⁴ “Komunikat informacyjny (L.2423/Inf.N.tjn.), Kraków 28 lipca 1928 r.,” CAW, zesp. I 371.5/A, sygn. 394.

¹⁵ “Sprawa dezercji żołnierzy narodowości ruskiej i walka z akcją wywrotową w garnizonie cieżyńskim (L.57/II.tj.), 24 marca 1923 r.,” CAW, zesp. I 371.5/A, sygn. 394.

баки, що дошкулювали українцям, де і як тільки могли”¹⁶. На нелюдське ставлення до новобранців вказували рядовики у листах додому. Прикладом може бути лист, датований 29 січня 1925 р., уродженця села Тяглів^{17*} Сокальського району Львівської області Павла Антоноука до Василя Середеги, який, у свою чергу, передав його братові Павла – Івану Антоноуку. У листі він пояснював причини дезертирства наступним чином (стиль викладу збережено. – І. М.):

“Тепер Дорогий Брати ти мі пишиш що комендант питав про що я втік в Росию дорогий брати щоби ти знав як надомною знущалися як ночною нас гонили по зицирпляцу і били палками і ремінями хібаж можна то витримати то я ще тількини дістав що другі других так били як худобу я брати ни міг дивитись нато що наш бідний народ так бідує іне має права нігде пожаловатись ти можиш сказати що я втік через плітонового Гимбіцкого і через бомбардіра Сиротиньского і через двох інструкторов Гринівча і Чаплю вот через тих канарків я втік і друга річ (...) поручник Бертман взяв мене за ординанца і казав мити собаку і мені то ни вподобалось я був голодний і вони кусали нас а его собаку чистити ліпше як малу дитину ані мати дитини так нидоглядає як він казав доглядати его собаку і то мені ни вподобалось щонаш брат гірш польської субакі. Іто Брати мене змусило втікати і своїх родних братів і сестру покидати. Я напишу до коменданта картку і ти дасиш”¹⁸.

На додаток, до втеч спонукав безлад у деяких військових частинах. Погано облаштовані казарми, недбалість командирів, їхня відсутність під час нічних чергувань дозволяли рядовикам без особливих труднощів залишити межі частини. Попри декларовані військовими властями заходи пошуку, самі ж дезертири часто відзначали, що за час “подорожі” Польщею або ж до сусідньої держави у них ніхто не перевіряв документів¹⁹. На слабкий контроль у місцях служби, відсутність ретельної перевірки з боку поліції/жандармерії неодноразово наголошували командири округів корпусів²⁰.

¹⁶ Зеновій Книш, *За чужу справу*. (Торонто: Срібна Сурма, 1961), 20.

^{17*}Згідно з адміністративним поділом міжвоєнної Речі Посполитої с. Тяглів (*Tęhlów*) належало до Равського (Рава-Руського) повіту Львівського воєводства (*Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej: opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych, t. 13. Województwo lwowskie*. (Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1924), 24.

¹⁸ “Лист Павла Антоноука до брата Івана Антоноука, 29.01.1925 р.,” Державний архів Львівської області (далі – ДАЛЮ), ф. 121 (Львівська воєводська команда державної поліції), оп. 1, спр. 326, арк. 20, 21 зв.

¹⁹ “Odpis. Dowództwo 6 Djonu Artylerji Konnej. Protokoł spisany w obecności ogn. Szefa Drużyny Dcy Liputa Onufrego z rozkazu Dcy Drużyny por. Orłowskiego Stanisława w sprawie kan. Konrada Waclawa, który zdezerterował dnia 2 listopada 1923 r.,” CAW, zesp. 303.4, sygn. 2510.

²⁰ “Meldunek o stanie dezercji za miesiąc czerwiec 1923 r. z podaniem przyczyny dezercji, wnioski i opinie Dowódcztw,” “Meldunek o stanie dezercji za miesiąc lipiec 1923 r. z podaniem przyczyn dezercji, wnioski i opinie Dowódcztw,” “Meldunek o stanie dezercji za miesiąc sierpień 1923 r. z podaniem przyczyn dezercji, wnioski i opinie Dowódcztw,” “Meldunek o stanie dezercji za miesiąc październik 1923 r. z podaniem przyczyn dezercji, wnioski i opinie Dowódcztw,” CAW, zesp. I.371.5/A, sygn. 204.

На початку 1920-х років до дезертирства спонукало і погане харчування, нужденне матеріальне забезпечення. Наприкінці 1922 р. інспектор II армії генерал дивізії Луціян Желіговський після ревізування підлеглих йому частин з жалем констатував:

“солдатська порція є абсолютно недостатньою. Я знайшов полки, де не можна проводити муштру, аби остаточно не виснажити солдатів. У відділах з’їдають усю порцію хліба на вечерю та сніданок і ніколи не залишається їм на обід. Солдати, які отримують гроші з дому, насамперед купують хліб. Дезертирство у полках значною мірою треба пояснювати голодом, а у деяких полках холодом і надзвичайно важкими умовами у необлаштованих казармах”²¹.

Про погані умови проживання в казармах, малу пайку харчів, постійне відчуття голоду новобранці повідомляли у листах додому, фрагменти з яких інколи друкували галицькі часописи. Як приклад – публікація в газеті “Новий час”: “Спимо – пише один – на голих дошках. Нічим накриватися, ніщо постелити. Надто роблять друзі нові – як поп’ються – якісь побудки... Ці дружини, то такі як гаде – люті, годі видержати. Обід добрий для тих, що мало їдять. Сніданок й вечеря до нічого”²². Щоб поліпшити ситуацію, Міністерство військових справ 28 лютого 1923 р. ухвалило рішення підвищити норму хліба на 200 грам і на 10 грам жирів для новобранців протягом перших п’яти місяців служби²³. Втім, це незначною мірою покращувало ситуацію із забезпеченням в армії.

Крім матеріально-побутових, існували причини суспільно-політичного характеру. Чимало новобранців вважали Річ Посполиту винною у втраті державності ЗУНР, жили свіжими спогадами про польсько-українську війну 1918–1919 рр., перебували під впливом політичної агітації з боку українських громадських і політичних діячів/партій. Командири частин хоча й рідко, але повідомляли про це у звітах. Так, командування О.К. V (Краків) у звіті про стан дезертирства в окрузі визнав, що однією з причин небажання (!) служити у польському війську були “надто свіжі спогади з недавніх польсько-українських боїв і зумовлена цим взаємна неприязнь”²⁴. Аналогічну думку висловлювало командування О.К. I (Варшава). У доповідній записці, датованій липнем 1923 р., очільник II відділу штабу округу визнав, що дезертирство українців зі Східної Галичини зумовлювали також “свіжі спогади про поль-

²¹ “Inspektor Armii II w Warszawie (L.dz.980/22) Do..., Warszawa, 18.XII.1922 r.,” Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі – AAN), zesp. 105 (Akta Lucjana Żeligowskiego (1889–1939, 1944–1947), sygn. 23, k. 8.

²² “З війська,” *Новий час*, 13 липня 1924.

²³ *Dziennik Rozkazów MSW* 16. (24 kwietnia 1924), poz. 218 (Podwyższenie należności żywnościowych dla rekrutów).

²⁴ “Meldunek o stanie dezercji za miesiąc kwiecień 1923 r. z podaniem przyczyn dezercji, wnioski i opinie Dowództw,” CAW, zesp. I.371.5/A, sygn. 204.

сько-руську війну за Львів і Східну Галичину”²⁵. Водночас, як видно зі звітів, дезертирство українців командири зрідка трактували проявом “ворожого ставлення до польської держави”²⁶. Все ж Генеральний штаб, у результаті проведеного на початку 1920-х років дослідження, констатував, що політичний чинник був одним із мотивів дезертирства представників національних меншин²⁷. За словами польського дослідника Тадеуша Ковальського, у міжвоєнний період завжди була частина новобранців-українців, які не вважали польську армію такою, що служить українському народу, тому й тікали²⁸. Проте відсоток дезертирств через політичні переконання був незначним. Для порівняння, у білорусів він становив не більше 5%²⁹.

Залишивши межі частини, більшість утікачів, як свідчать дані Міністерства військових справ, переховувалися всередині країни. Водночас було й чимало охочих виїхати закордон. Найчастіше це були Німеччина, Чехословаччина або ж СРСР, зокрема радянська Україна. До СРСР прямували в основному дезертири з частин, розміщених поблизу польсько-радянського кордону. На початку 1920-х років не раз траплялися випадки переходу кордону у військовій формі та ще й зі зброєю. Це, здебільшого, вчиняли рядовики з частин охорони кордону. Так, 23 липня 1923 р. до СРСР втекли чотири рядовики з 14 полку уланів: Щепаняк, Сидоровський, Смолінський, Сукнаровський, забравши з собою коней, гвинтівки з набоями³⁰. І такі випадки були не поодинокими³¹.

Вибір радянської України не був випадковим. У перші повоєнні роки охорона польсько-радянського кордону була організована слабо³², що полегшувало,

²⁵ “Dowództwo Okręgu korpusu № I do/węgłog rozdzielnika/, lipiec 1923 r.,” CAW, zesp. I.371.1/A (Samodzielný Referat Informacyjny Dowództwa Okręgu Korpusu nr I Warszawa), sygn. 29.

²⁶ “Meldunek o stanie dezercji za miesiąc czerwiec 1923 r. z podaniem przyczyny dezercji, wnioski i opinie Dowództw,” “Meldunek o stanie dezercji za miesiąc lipiec 1923 r. z podaniem przyczyn dezercji, wnioski i opinie Dowództw,” “Meldunek o stanie dezercji za miesiąc sierpień 1923 r. z podaniem przyczyn dezercji, wnioski i opinie Dowództw,” “Meldunek o stanie dezercji za miesiąc październik 1923 r. z podaniem przyczyn dezercji, wnioski i opinie Dowództw,” CAW, zesp. I.371.5/A, sygn. 204.

²⁷ Tadeusz A. Kowalski, *Mniejszości narodowe w Siłach Zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej (1918–1939)*. (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 1997), 169.

²⁸ Tadeusz Kowalski, “Pobór mniejszości narodowych do wojska II Rzeczypospolitej,” *Wojskowy Przegląd Historyczny* 1. (1996): 75.

²⁹ Jerzy Grzybowski, *Białorusini w polskich regularnych formacjach wojskowych w latach 1918–1945*. (Warszawa: Oficyna wydawnicza RYTM, 2006), 114.

³⁰ “Odpis. Powiatowa Komenda Policji Państwowej w Borszczowie. L.3112/23. Dezercja 4-ch ułanów do Rosji Sowieckiej. Do Komendy Policji Państwowej IX Okręgu Tarnopol, Borszczów, dnia 25 lipca 1923 r.,” Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), ф. 231 (Тернопільське воєводське управління), оп. 1, спр. 412, арк. 2 зв.

³¹ Так, 1 лютого 1923 р. з 12 полку уланів, розміщеного у с. Білокриниця Кременецького повіту, до СРСР втекли улани Михайло Харко, Іван Коваль, Михайло Смілка, Михайло Смолька, забравши з собою зброю. Згідно з повідомленням інформатора усі четверо погодилися служити в лавах Червоної армії (“Odpis. Posterunek Policji Państwowej w Krystynopolu. L. 7/poufnie. Dezercy W.P. zbiegnóce do Rosji. Do Powiatowej Komendy Policji Państwowej w Sokalu. Krystynopol, dnia 13.II.1923”), ДАТО, ф. 231, оп. 1, спр. 410, арк. 4).

³² Jaroszek, *Żandarmeria wojskowa*, 387–392.

а інколи і заохочувало його перетин. Утікачів приваблювала нова економічна політика, яку запроваджено у 1921 р. і широко “рекламовано” радянським агітпропом, родичами у приватному листуванні, окремими особами як напередодні призову³³, так і під час служби³⁴. В радянській Україні вчорашні рядовики сподівались отримати землю і розпочати власне господарство, знайти роботу, на фоні значного безробіття у Польщі, уникнути переслідування в Польщі тощо.

Заради землі багато дезертирів погоджувались переїхати до країни Рад навіть із західних держав, зокрема, Німеччини. Опинившись у Німеччині, чимало втікачів потрапляло під вплив політичних діячів, пов’язаних з радянською агентурою. Вони скеровували недавніх військовослужбовців до радянського посольства, де їх агітували переїжджати до СРСР, про що дезертири повідомляли у листах додому. Так, Анастасія Сивульська з села Байковичі Тернопільського воєводства наприкінці 1923 р. отримала від нареченого Фелікса Клоса листа, у якому він повідомляв, що разом із кількома тисячами осіб очікує переїзду Балтійським морем з Німеччини до СРСР, де отримає шмат землі, яка відведена спеціально для переселенців зі Східної Галичини. У листі він також зазначав, що таким шляхом із Німеччини до країни Рад вже виїхало понад 25 тис. осіб³⁵, що без сумніву було перебільшеним. Аналогічного змісту листи надходили і до інших родин на Тернопільщині, про що Міністерство внутрішніх справ Польщі повідомляло Міністерство закордонних справ³⁶.

Обрахувати реальну кількість дезертирів, які опинилися на радянській території, доволі важко з огляду на низку причин: по-перше, командування частин не завжди володіло інформацією про місце перебування утікача, по-друге,

³³ Протягом 27 березня – 4 квітня тривало слідство над Степаном Антонюком і Дмитром Трофімуком з с. Камчатка (правдоподібно с. Кімнатка, а не Камчатка, як повідомляла поліція), гміни Березці Кременецького повіту, Степаном Зублікевичем і Степаном Жилуком з с. Будки гміни Почаїв Кременецького повіту, Петром Карпенком з м. Почаїв Кременецького повіту. Їх звинувачено у тому, що вони “наприкінці 1922 – початку 1923 р. у с. Камчатка (с. Кімнатка), гміни Березці, попередньо змовившись, свідомо розповсюджували серед населення фальшиві відомості про користь переселення за межі Польщі, зокрема до радянської Росії, для того, щоб спонукати населення залишити своє постійне місце проживання”. 24 вересня 1924 р. Рівненський окружний суд засудив усіх до трьох місяців ув’язнення і сплати штрафу по десять злотих кожен (Справа про звинувачення Антонюка Степана і інших в поширенні відомостей про хороше життя в Радянському Союзі (9 квітня 1924 – 8 січня 1925), Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. 33 (Прокуратура Рівненського окружного суду), оп. 2, спр. 1837, арк. 2, 4, 4 зв.) Аналогічні випадки про радянської агітації фіксовано і в інших населених пунктах (Справа про звинувачення Івана Нестерука в агітації за переселення в Радянський Союз (15 березня 1926 – 28 січня 1929 р.), ДАРО, ф. 33, оп. 2, спр. 1912).

³⁴ Так, 27 січня 1933 р. із 7 полку уланів О.К. І (Варшава) втекло семеро уланів. Під час слідства затримані улани признались, що до втечі їх намовив товариш по службі Сергій Вільчук, який вихваляв добрі умови життя в СРСР, особливо для дезертирів з польської армії (“Charakterystyka i opis ważniejszych przestępstw, samobójstw, nieszczęśliwych wypadków i przewinień dyscyplinarnych w wojsku za rok 1932 (L.dz.503 Pf./Śl.)”, CAW, zesp. I.300.1, sygn. 603).

³⁵ “Województwo w Tarnopolu do /według rozdzielnika/, 26 stycznia 1924 r.,” CAW, zesp. I.303.4, sygn. 2510.

³⁶ “Ministerstwo Spraw Wewnętrznych do Ministerstwa Spraw Zagranicznych, 5 września 1923 r.,” CAW, zesp. I.303.4, sygn. 2510.

відсутність інформації про реальну кількість тих, що переїжджали до СРСР, утікаючи перед тим в одну з країн Заходу, по-третє, відсутність статистичних даних від радянських органів держбезпеки. На початку 1920-х років потік дезертирів і призовників до СРСР був найбільшим. Так, у повідомленні відділку державної поліції у с. Гуштинка (суч. Борщівський район Тернопільської області) повідомлялося, що під час патрулювання кордону була розмова з червоноармійцем у ході якої він зазначив, що 24 січня 1923 р. на відтинку кордону Скала–Бурдяківці на радянську сторону перейшло близько 50 осіб, а в околицях Гусятина ще більше³⁷. З другої половини 1920-х і протягом 1930-х років бажаючих перебраться до СРСР поменшало в рази.

Говорити, водночас, про масштаби дезертирства з частин Корпусу охорони прикордоння (КОП) також можна лише на основі поодиноких документів. Так, згідно зі звітом командування КОП, протягом 1927 р. дезертирувало 2 офіцери, 10 підофіцерів і 106 рядовиків, з яких 5% вглиб країни, а решта до СРСР. Водночас, у звіті про дезертирство за перше півріччя 1927 р. командування КОП повідомляло про втечу 64 осіб, що становило 0,4% усього особового складу. Як випливає зі звіту, з 64 дезертирів 58 були поляки (54 – римо-католики, 2 – греко-католики, 1 – православний, 1 – старообрядець), 2 білоруси (1 – православний, 1 – адвентист), 3 “русини” (2 – православні, 1 – греко-католик), 1 православний (національності не вказано). 54 особи втекли до СРСР, а 10 переховувались у краї. Установлено, що 6 осіб втекли до країни Рад через комуністичну агітацію, 4 – до родини, 3 – через погані відносини з родиною, 3 – через брак роботи після демобілізації, 3 – через страх перед покаранням, 1 – у зв’язку з небажанням служити у війську, решта – не відомо³⁸.

Командування КОП констатувало, що найчастіше до сусідньої країни тікали вихідці з вугледобувних регіонів, зокрема Сілезії, а також зі східних воєводств, особливо Східної Галичини. В основному це були “некваліфіковані робітники з міст” і “безробітний сільський пролетаріат”³⁹. Дезертирство новобранців, стверджувалось у звіті, свідчило, що їхні дії були заздалегідь плановані, а інколи існували навіть ознаки колективної змови. Переведення ж до загонів КОП вони використали для реалізації намічених планів. Водночас було чимало фактів дезертирства напередодні звільнення. У даному випадку, на думку командирів, “дезертирують ті, які після звільнення вдома бачать перед собою перспективу бідності, безробіття, а в СРСР хочуть спробувати щастя під впливом почутих “новинок”, дезертирують рядовики не пов’язані з землею, родиною, а інколи ті, яких після повернення з армії очікують прикрощі в родині, зрештою сюди належать і ті, які в майбутньому матимуть

³⁷ “Odpis. Posterunek P.P. Guszynek. L.127. Do Prezydium wojewódstwa w Tarnopolu, Tarnopol, dnia 7/II.1923,” ДАТО, ф. 231, оп. 1, спр. 409, арк. 6.

³⁸ “Półroczny wykaz dezerterów za czas od 1.I.–30.VI.1927 r.,” CAW, zesp. I.303.4, sygn. 2510.

³⁹ Ibid.

клопоти з законом тощо”⁴⁰. Важливим аргументом втечі до країни Рад саме до демобілізації була переконаність у тому, що “дезертири польської армії не могли бути одразу вислані з СРСР”. Власне так обґрунтовували причину втечі з 35 полку піхоти Власюк Василь та Клечко Михайло, яких 9 червня 1932 р. затримано на залізничному вокзалі у місті Лунинець⁴¹.

Залишивши місце служби, дезертири прямували до польсько-радянського кордону, вдавали, що йдуть у відпустку чи є демобілізовані, часто отримували допомогу від місцевого населення. Здебільшого це була їжа, дозвіл господарів відпочити на подвір’ї, інколи переночувати. Прикладом може стати дезертирство двадцяти чотирьохлітнього поляка Богуслава Дилевського з 45 піхотного полку кресових стрільців, розміщеного у Рівному. 24 червня 1931 р. під час стрільб він залишив місце розташування частини і попрямував до м. Корець, що недалеко польсько-радянського кордону. 25 червня об одинадцятій годині він зайшов у село Новий Корець на обійстя Одарії Маркевич, яка за сорок грош продала йому молока і трішки хліба та дозволила відпочити з дороги. Пробувши у неї до сімнадцятої години, Б. Дилевський попрямував до кордону. 26 червня о п’ятій годині ранку він зайшов на хутір Старе-Корецьке на подвір’я Івана Артемчука, який пригостив його сніданком, дозволив залишитися і висушити одяг. На запитання господаря, що він робить у їхньому поселенні, відповів, що шукає роботу, але водночас випитував як дістатися кордону. І. Артемчук роз’яснив як дістатися кордону, показав у якому місці з радянського боку кордон загороджений дротом. “Подорож” Б. Дилевського завершилася 27 червня о одинадцятій годині, коли його схоплено неподалік кордону і під час слідства він розповів про свої митарства. У підсумку проти О. Маркевич та І. Артемчука було відкрито кримінальні провадження і їх звинувачено у допомозі дезертиру⁴². Траплялися також випадки, коли місцеве населення не тільки харчувало утікачів, але й вимінювало військову форму на цивільне вбрання, інколи навіть з доплатою⁴³. Така гостинність чи бажання допомогти ставали після доносу односельчан чи випадкового візиту поліції підставою відкриття кримінального провадження, яке переважно закінчувалося штрафом, а подеколи і ув’язненням. Інколи дезертирам допомагали місцеві священники. Наприклад, у квітні 1932 р. Федір Павлюк втік із 24-го полку уланів, і за попередньою домовленістю прибув до с. Бодячів Горохівського повіту, де перебував у відпустці Микола Магера. Переодягнувшись у цивільне вбрання, обоє попряму-

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ “Charakterystyka i opis ważniejszych przestępstw, samobójstw, nieszczęśliwych wypadków i przewinień dyscyplinarnych w wojsku za rok 1932 (L.dz.503 Pł./Sl.),” CAW, zesp. I.300.1 (Gabinet Ministra Spraw Wojskowych 1918–1939), sygn. 603.

⁴² Справа про звинувачення Маркевич Одарії і Артемчука Івана у сприянні втечі з польської армії в СРСР, ДАРО, ф. 33, оп. 2, спр. 2745, арк. 2–6 зв.

⁴³ Справа про звинувачення Залізняка Івана у сприянні дезертирству, ДАЛО, ф. 11 (Львівський окружний суд), оп. 5, спр. 84; Справа про звинувачення Кіника Стефана у сприянні дезертиру, ДАЛО, ф. 11, оп. 5, спр. 87.

вали до польсько-радянського кордону з наміром втекти до СРСР. Протягом п'яти днів їх переховував і годував у Почаївській лаврі диякон Йосиф Поліпчук. Проте незабаром обидва утікачі були заарештовані неподалік кордону⁴⁴.

Діставшись кордону, дезертири перетинали його самотужки або ж за допомогою місцевого населення. У прикордонній зоні було чимало людей, які добре знали місцевість і заради заробітку переводили утікачів на радянську сторону. Так, під час розслідування обставин дезертирства Анатолія Тужика і Івана Олевського з'ясувалося, що обидва, будучи на Різдвяні свята у відпустці вдома у м. Межиріч Рівненського повіту, вирішили не повертатися до війська, а втекти до СРСР. У ході слідства виявилось, що мешканець села Користь, гміни Межиріч Рівненського повіту Юхим Пасічник привіз обох до с. Бабин, гміни Корець Рівненського повіту, а звідти його спільник Григорій Литвинчук 16 січня 1926 р. нелегально перевів їх через кордон. Никифор Попов, як один зі свідків у цій справі, підтвердив, що 16 січня 1926 р. бачив Г. Литвинчука, який обіцяв і його перевести до радянської України, якщо той заплатить йому десять рублів золотом⁴⁵.

Затриманих дезертирів радянська сторона використовувала для збору розвіданих, внутрішньої пропаганди, а часом змушувала співпрацювати. На допиті радянські органи держбезпеки намагалися з'ясувати місце служби, які ще військові частини розташовані в населеному пункті, звідки втік дезертир, їхній командний склад, озброєння⁴⁶. Далі, згідно з радянським законодавством, іноземців реєстрували у місцевих органах влади і вони могли протягом року проживати в УСРР, а в перспективі отримати громадянство⁴⁷. Але були й не зареєстровані, особливо призовники, які скоріш за все прагнули переচেкаати призов і повернутися додому⁴⁸.

Подальша доля втікачів на території СРСР складалася по-різному. Згідно з інформацією, яка надходила до Польщі, чимало колишніх військовиків польської армії, особливо з частин охорони кордону, з власної ініціативи чи під тиском співпрацювали з радянськими органами держбезпеки. Так, згідно з агентурним повідомленням від 28 січня 1923 р., їх використовували як секретних агентів на пограниччі при “закордотделах” чи “особотделах” або ж

⁴⁴ “Charakterystyka i opis ważniejszych przestępstw, samobójstw, nieszczęśliwych wypadków i przewinień dyscyplinarnych w wojsku za rok 1932 (L.dz.503 Pf./Sl.)”, CAW, zesp. I.300.1, sygn. 603.

⁴⁵ Справа про звинувачення Литвинчука Григорія і інших у тому, що вони переправляли через кордон дезертирів з польської армії, ДАРО, ф. 33, оп. 2, спр. 2726, арк. 4–8.

⁴⁶ “Pismo Ekspozytury Nr. 1. Oddz. II. S.G. (L.dz.147/C.30.tjn) z dnia 25.II.30 r. wraz z uwagą Szefa Wydziału Wywiadowczego”, CAW, zesp. I.303.4, sygn. 2510.

⁴⁷ Дет. див. В'ячеслав Яременко, “Політично-правова легітимізація “чужоземних громадян” на території УСРР (1919–1929)”, *Література та культура Полісся. Серія “Історичні науки”* 81 (2018):120–135.

⁴⁸ “Odpis. Agentura 5-f w Skale n. Zbruczem. L.133/23-5-f. Poborowi zbiegowstwo i obecne zachowanie się. Do Komendy Policji Państwowej Okręgu IX. w Tarnopolu, Skala dnia 28 stycznia 1923,” ДАТО, ф. 231, оп. 1, спр. 409, арк. 5.

розміщували у прикордонних селах для виявлення розвідників, що приходили з польської сторони⁴⁹.

Разом із тим, відомі випадки, коли дезертири, потрапивши до СРСР, намагалися там навіть зробити кар'єру. Як приклад – історія Степана Музики (ймовірно, з с. Бутин Жовківського повіту) та Миколи Матвіїва (ймовірно, з с. Забір'я Рава-Руського повіту), які дезертирували наприкінці 1924 р. Згідно з повідомленням інформатора, на допиті вони виклали повну інформацію про місця дислокації військових частин, їх озброєння, прізвища командирів. Вже навесні 1925 р. інший інформатор повідомляв, що бачив обох у формі червоноармійців у Києві, вони вступили до Комуністичної партії і заявляли, що живуть значно краще, аніж колись у Польщі⁵⁰.

Більшість же намагалася знайти роботу і облаштуватись на новому місці. Проте нещодавнє закінчення війни, повільне відновлення економіки і зростання добробуту людей після політики “воєнного комунізму” породжували розчарування. У підсумку за короткий час більшість утікачів усвідомлювала, що обіцяного пропагандистами й омріяного ними раю нема. Зрозумівши безперспективність перебування в СРСР і готові відбути покарання, яке їх очікувало у Польщі, колишні польські жовніри наважувалися повернутися додому.

Історія українця, греко-католика, рядового 22-го полку уланів Петра Сологуба могла би стати сюжетом фільму про пригоди солдат-дезертирів у СРСР. Пробувши у війську тільки три тижні, П. Сологуб разом із однополчанином Білоусом у жовтні 1925 р. дезертирували. Приводом для цього стало побиття його одним із підофіцерів. Залишивши межі частини, обоє через Радзивилів, Почаїв дісталися до Білозірки – рідного села Білоуса. Незважаючи на вмовляння матері і сестри Білоуса не тікати, вони попрямували до УСРР. Одразу ж після перетину кордону були заарештовані прикордонною службою й ув'язнені. На третій день, коли їх заставили рубати дрова, П. Сологуб вирішив повернутися до Польщі, але його було схоплено і після п'яти днів арешту відправлено до Свердловська, де він прожив майже рік під наглядом і був зобов'язаний щотижня реєструватися у місцевому відділенні ГПУ. На життя заробляв тим, що розвозив воду в місті. Там він познайомився з такими ж утікачами з польської армії, іншими цивільними особами. Після знайомства з поляком Францішком Конаковським (громадянином СРСР), який працював у ремонтній бригаді на залізниці, обоє вирішили добратися до Владивостока, звідки, як вони міркували, легше було вибратися з країни Рад. У Владивостоці влаштувалися вантажниками у порту, де пропрацювали до осені 1927 р. Після невдалої спроби втек-

⁴⁹ “Odpis. Agentura 5-f w Skale n. Zbruczem. L.132/23-5-f. Dezerterzy W.P. w Rosji Sowieckiej sekretnymi sotrudnikami u bolszew. Do Komendy Pol. Państw. Okr. IX. w Tarnopolu, Skala dn. 28/I. 1923,” ДАТО, ф. 231, оп. 1, спр. 409, арк. 4.

⁵⁰ “Odpis. Komenda Policji Państwowej Województwa Tarnopolskiego (L.5720/V/25.) Do Dowództwa Okręgu Korpusu № VI Samod. Refer. Informacyjny we Lwowie, 31 sierpnia 1925 r.,” САУ, зesp. I.303.4, sygn. 2510.

ти до США були заарештовані і відправлені у село Краснояр Архангельської губернії, там наймитували у селян до весни 1928 р. Власне тоді вони прийняли остаточне рішення повернутися до Польщі. Під приводом втрати документів і пошуку нової роботи змогли доїхати до Харкова, а звідти пішком вздовж залізничної колії через Київ, Шепетівку, Здолбунів дісталися до Дубна. Вже звідти Ф. Конаковський подався до родини до Кобрини, а П. Сологуб до Бродів, де й зголосився до військової частини, яку залишив восени 1925 р.⁵¹

Водночас, варто відзначити, що впродовж міжвоєнного періоду траплялися, хоча й не часто, випадки переходу радянсько-польського кордону дезертирами з Червоної армії, інколи навіть зі зброєю⁵². Під час допитів червоноармійців з'ясовувалось, що причинами дезертирства були переважно політичні переконання, невдоволеність політикою радянської влади⁵³.

Таким чином, на початку 1920-х років дезертирство рядовиків польської армії стало численним явищем, спровокованим: а) вкрай незадовільним матеріальним становищем у війську, б) неприязним ставленням до новобранців з боку окремих командирів, використанням ними нестатутних методів підтримки порядку/покарання, в) політичними переконаннями, небажанням служити у польській армії, оскільки Польщу вважали винуватцем поразки ЗУНР, г) причинами приватного характеру (хвороба, родинні клопоти, скрутне матеріальне становище тощо). З другої половини 1920-х масштаби втеч зменшилися, що було зумовлено посиленням кримінальної відповідальності як за дезертирство, так і за будь-яку допомогу дезертирам (закон “Про загальну військову повинність”), координацією дій жандармерії, поліції, прикордонної і митної служб, спрямованих на пошук і арешт втікачів.

Більшість вчорашніх рядовиків переховувалися всередині країни, але чимало з них прагнули перебратися до однієї з сусідніх держав, переважно Німеччини, Чехословаччини, СРСР. Вибір країни Рад, зокрема радянської України, не був випадковим. В УСРР/СРСР утікачів приваблювала нова економічна політика, яку широко “рекламовано” радянським агітпропом, родичами у листах, окремими особами як напередодні призову, так і під час служби. У

⁵¹ “Protokół spisany z ułanem Sołohubem Piotrem, w sprawie dezercji, w kancelarii 22 p. ul. dnia 5 maja 1928 r. w obecności por. Pronaszki Stefana Ofic. Ew. Pers., przez protokolanta plut. Magiery Tomasza,” SAW, zesp. I.303.4, sygn. 2511, k.483.

⁵² 3 квітня 1926 р. червоноармієць Петро Голіков зі зброєю перейшов на польську сторону і був затриманий неподалік Копичинців (“Urząd wojewódzki w Tarnopolu. L.BP.5725. Przejście żołnierzy sowieckiego do Polski. Do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Tarnopol, dnia 17 maja 1926,” ДАТО, ф. 231, оп. 1, спр. 799, арк. 1).

⁵³ Інформації воєводського управління органів поліції і повітових староств про затриманих дезертирів Радянської армії (4 січня 1922 – 22 серпня 1922 р.), ДАТО, ф. 231, оп. 1, спр. 189; Переписка Корпусу охорони прикордоння з повітовими староствами про затримання дезертирів з СРСР (13 лютого – 12 грудня 1925 р.), ДАТО, ф.231, оп. 1, спр. 638; Розпорядження Міністерства внутрішніх справ про надання права притулку перебіжчикам і дезертирам з СРСР і відомості повітових староств про їх кількість (1931–1933 рр.), ДАТО, ф. 231, оп. 1, спр. 1770.

радянській Україні вони сподівались отримати землю і розпочати власне господарство, знайти добру роботу, на фоні значного безробіття вдома, зрештою уникнути переслідування в Польщі. Однак, радянська дійсність швидко переконувала багатьох, що омріяного/обіцяного добробуту немає.

THE DESERTION OF SERVICEMEN FROM POLISH ARMY TO SOVIET UKRAINE (1922–1939)

Ihor MRAKA

Ivan Franko National University of Lviv,
Chair of Local History,
1 Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine

The practice of conducting general army calls has been initiated since 1921 on the territory of former Russian empire and since 1922 in the former Austro-Hungarian Empire. That caused the rise in the number of servicemen from the national minorities, particularly, Ukrainians.

The regulation of life in the army, insufficient material support (lack of uniform, malnutrition, unequipped barracks), commanders' abuse of office (beating of privates, using the punishments and methods that were not provided in military statutes), problems at home or in the private life, illnesses, and also other factors promoted privates to desertion. Regarding Ukrainians, to continue the list above it is worth mentioning the fresh memories about the events of Polish-Ukrainian war 1918–1919, political agitation before the army call and during the service.

Much of the deserters were trying to escape abroad. One of such countries was the USSR, particularly the Soviet Ukraine, in the 1920's the choice of which was largely due to NEP policy, communist's agitation in Poland, correspondence with relatives or friends who lived in the USSR and due to illusive dreams of better life. According to the analysis of personal data of the deserters, the commander office stated that mainly the representatives of rural poor residents, unskilled workers from cities who didn't see any perspectives in life after demobilization were among those who deserted to the USSR. They were mainly the natives of Eastern voivodeships, particularly of Eastern Galicia, and also of coal mining regions, as Silesia. There were some rare cases of escape for personal reasons, for example the desire to get married to the citizen of the USSR.

Having got to the USSR, the former privates were thoroughly examined by the Soviet state security authorities, who were trying to collect mostly military information during the questioning process. The further fate of the deserters were different: some were adapted to the life in the Soviet country, sometimes even trying to make a career, others, having looked at Bolshevism, wanted to return to Poland despite the punishment waiting for them.

During the 1930's the number of deserters' escapes to the USSR decreased that credibly was due to the information about repressions, famine, collectivization, and most importantly, the deportation of many of them back to Poland.

Key words: army, desertion, Ukrainians, Polish, Poland, Soviet Ukraine.

Стаття надійшла до редколегії 25.10.2018

Прийнята до друку 8.11.2018